

De interpretatiestructuur van passieve zinnen

Arie Verhagen

Gangbare analyses van het stilistisch effect van de lijdende vorm vertonen een eenzijdige aandacht voor de verhouding tussen passieve zinnen en hun actieve pendanten. Het blijkt voor praktische doeleinden nuttig te zijn (ook) ruim aandacht te besteden aan het statische karakter dat passieve zinnen gemeen hebben met bepaalde andere uitdrukkingsvormen. Praktische doelstellingen kunnen zo bijdragen tot versterking van de mogelijkheid een taalkundige analyse empirisch te rechtvaardigen.

1. Inleiding*

Taalkundige theorieën verschillen zoals bekend niet alleen van elkaar op het punt van gehanteerde begrippen en uitgangspunten, maar ook op het punt van relevant geachte empirische verschijnselen. Daarnaast zijn er echter ook verschijnselen die door onderscheiden taalkundige benaderingen zozeer van centraal belang geacht worden dat ze een onderdeel vormen van het strijdtoneel: scholen proberen zich dan juist van elkaar te onderscheiden door 'betere' analyses van dezelfde verschijnselen. Zo claimen verschillende taalkundige scholen elk een 'betere' theorie over tempora, en zo moet ook vrijwel iedere linguïstische benadering duidelijk maken dat zij een minstens even adequate analyse van het subject-begrip bevat als de concurrentie. Een ander onderdeel waarover regelmatig strijd wordt geleverd tussen verschillende scholen is de analyse van het passief, de lijdende vorm.

De voorkeur voor een bepaald soort analyse van bijvoorbeeld het passief wordt, zoals gebruikelijk in de hedendaagse taalkunde, gerechtvaardigd met een beroep op taalkundige intuïties (over grammaticaliteit, synonymie, e.d.), en met een beroep op generaliserende kracht: een analyse die met minder middelen meer (zinvol te achten) verbanden kan leggen verdient de voorkeur. In de praktijk blijken dergelijke rechtvaardigingsgronden weinig verplichtend: intuïties kunnen nogal gemakkelijk uiteenlopen (wat soms leidt tot de veronderstelling van uiteenlopende grammatica's voor de desbetreffende taalgebruikers) en wat de ene taalkundige een zinvol, of zelfs belangrijk, verband vindt hoeft dat voor de andere niet te zijn. Dat laatste werpt de volgende vraag op: wat is eigenlijk het *doel* waarmee taalkundige analyses worden ondernomen? Immers, op grond van overeenstemming over een doel zouden we ook enige overeenstemming moeten kunnen bereiken over het *belang* van verschillende denkbare verbanden. En in afwezigheid van een dergelijk gemeenschappelijk doel kan het bijna niet anders dan dat elke taalkundige school sommige verbanden belangrijker acht dan andere, al naar gelang het uitkomt.

In dit artikel wil ik met het oog op een bepaald doel van praktische aard een wijziging voorstellen in de analyse van de lijdende vorm in het Nederlands. Daarmee wil ik tegelijk laten zien dat de keuze van zo'n doel bij kan dragen tot de versterking van de mogelijkheid taalkundige analyses empirisch te rechtvaardigen.

2. Het probleem

Ik neem mijn vertrekpunt in een praktische kwestie op het gebied van schrijfond onderwijs, en wel speciaal het onderdeel taalgebruik. In dat onderwijs willen we het met studenten (leerlingen, cursisten, etc.) o.a. kunnen hebben over de vraag of de lijdende vorm geschikt is om in een bepaalde context gebruikt te worden, of dat er beter een ander soort formulering voor in de plaats kan komen. Ten behoeve van zo'n gesprek hebben we taalkundige begrippen nodig ter karakterisering van het effect van de lijdende vorm.¹ Schrijfadviseurs reiken dan ook zulke begrippen aan. Een representatief voorbeeld van wat er op dit gebied te vinden is over het passief is Overduin 1986. Die meldt o.a. het volgende:

- (1) Taalgebruikers hebben de beschikking over een aantal middelen om aan te geven wat in de zin de nadruk moet krijgen, welke informatie van minder belang en welke informatie van meer belang, bijvoorbeeld nieuw, is. Ook zijn er middelen om het perspectief waaronder men een werking of handeling beschouwt, aan te geven. Eén van die middelen is het passief (p. 178).
- (2) Het omzetten van [de zin] (1) in de passieve [zin] (1a) heeft tot gevolg dat de handeling of het object van de handeling centraal komt te staan. [...] De handeling kan ook nog op een andere manier op de voorgrond geplaatst worden [...] (p. 179).
- (3) Er zijn verschillende redenen om de handelende persoon weg te laten en dus de nadruk op de handeling of het proces te leggen [...] (p. 180).

Een centrale rol in Overduins karakterisering van de lijdende vorm wordt dus gespeeld door het begrip 'nadruk': die ligt in de lijdende vorm niet op de handelende persoon, maar op de handeling zelf, of op het object van de handeling. Andere schrijfadviseurs hanteren wezenlijk dezelfde benadering. Zo omschrijft Renkema in zijn *Schrijfwijzer* (1979) het effect van de lijdende vorm als 'nadruk [...] op de zaak zelf' (p. 39); dit stelt hij tegenover het effect van de bedrijvende vorm: die 'legt meer de nadruk op de persoon die de handeling uitvoert' (p. 40). Ook in de laatste, herziene versie van de *Schrijfwijzer* (1989) gebruikt Renkema dezelfde notie (termen: 'accent' en 'nadruk'; p. 95) ter karakterisering van het passief.

Een karakterisering in dergelijke termen is niet specifiek voor schrijfgidsen, maar in overeenstemming met de neerlandistische grammaticale traditie. Zo spreekt de ANS over 'de handeling als zodanig op de voorgrond' plaatsen (p. 1050) en 'de handeling of het gebeuren op zichzelf centraal [...] stellen' (p. 1058) als de functie van het passief. Een in detail uitgewerkte taalkundige analyse van deze aard is te vinden in Kirsner 1976. Kirsners omschrijving van de betekenis van (in zijn termen) de passief-morfologie² is: 'Hoge participant niet in focus'. Dat wil zoveel zeggen als: een relatief actieve participant in het beschreven gebeuren krijgt niet de meeste aandacht.

Nu is deze benadering niet zonder meer onjuist, maar in de praktijk van het schrijfonderwijs doen er zich toch regelmatig problemen mee voor. Om te beginnen heeft deze karakterisering een voor de praktijk te eenzijdige aandacht voor de lijdende vorm *als directe tegenhanger* van de bedrijvende. Dit blijkt met name daar waar men passieve zinnen afweegt tegen andere soorten formuleringen: dan duikt telkens de actieve pendant op als *het* alternatief voor de lijdende zin, zodat er sprake is van een soort transformationele stilistiek. Overduin, bijvoorbeeld, geeft geen andere alternatieven voor de lijdende vorm dan de directe bedrijvende pendants; paren als in (4) (Overduins (1)/(1a) op p. 180) zijn volkomen representatief:

- (4)a Een aantal aanpassingen in de administratieve organisatie moet worden doorgevoerd, voordat ...
- b U moet een aantal aanpassingen in de administratieve organisatie doorvoeren, voordat ...

Waar dat toe kan leiden is te zien in (6): dat is de door Overduin aanbevolen herschrijving van (5) — een tekst die, doordat hij overloopt van de passieve zinnen, inderdaad zo typisch de indruk maakt van stilistisch minder prettige, ambtelijke taal.

- (5) Wanneer het voertuig wordt bestuurd door een minderjarige, wordt door de verzekeringsmaatschappij verplicht gesteld dat de polis wordt ondertekend door de ouder of toezienend voogd, waarbij aangenomen wordt dat de richtlijnen van formulier 3 onverkort nageleefd worden.
- (6) Wanneer een minderjarige het voertuig bestuurt moet de ouder of toezienend voogd de polis ondertekenen. De verzekeringsmaatschappij verplicht hiertoe. Verder neemt de verzekeringsmaatschappij aan dat men de richtlijnen van formulier 3 onverkort naleeft.

Zoals gezegd is (5) inderdaad mede door de overdaad aan passieven geen prettig geschreven tekst. Maar Overduins herschrijving is ook bepaald niet optimaal leesbaar. Er zijn in ieder geval verscheidene manco's in aan te wijzen:

- er wordt nu een wel erg concreet geval van besturen gesuggereerd; strikt genomen staat er: wanneer de minderjarige aan het stuur zit moet de ouder of voogd tekenen;
- de ongetwijfeld contrastieve informatie van minderjarigheid staat nu niet achteraan in de bijzin;
- er doet zich een slecht geregisseerde thematische breuk voor tussen de eerste en de tweede zin: de eerste heeft ouder-of-voogd als onderwerp, de tweede de verzekeringsmaatschappij; verder is de structuraanduider *Verder* weinig beter dan het oorspronkelijke *waarbij*;
- het werkwoord *verplichten* wordt intransitief gebruikt, wat nogal ongebruikelijk is, terwijl de context eigenlijk geen motieven voor dit bijzondere gebruik bevat.

Deelnemers aan een schrijfcursus protesteren dan ook wel tegen dit soort revisievoorstellen, en dat lijkt dus niet onterecht. Zeker als de docenten dit moeten erkennen, is het effect dat de cursisten weinig leren aan alternatieve formuleringen voor een overdaad aan passieven, zodat zij die uitdrukkingswijze, ondanks terechte kritiek, zullen handhaven.

Een tweede probleem ligt in het gebruik van de begrippen 'nadruk' en/of 'aandacht'. Die zijn toch wel erg onduidelijk, zeker ook voor didactische doeleinden. Beschouw bijvoorbeeld de volgende zinnen:

- (7) De aanzet tot het NMP werd in 1986 gegeven door de toenmalige minister van VROM, de heer Nijpels.
- (8) Ze werden vergezeld door een kleine man, die voortdurend zijn armen over elkaar gekruist hield en naar de blauwe lucht keek.
- (9) De eerste tekenen van bewustzijn werden begeleid door een hevige pijn.

Het is toch moeilijk vol te houden dat de handelende personen achteraan in deze zinnen geen nadruk of aandacht hebben.³ Kirsner bedoelt in zijn analyse van het passief dan ook iets specifiekers, nl. ongeveer 'onderwerp van gesprek' (wat dan samenvalt met 'grammaticaal subject'), maar de schrijfadviseurs brengen deze explicietheid niet eens op, met onduidelijkheid in onderwijssituaties als gevolg.

Tenslotte is er nog een derde probleem waar deze benadering van de lijdende vorm in de praktijk regelmatig op stuit. Er is vaak veel minder aanleiding om passieven in de voltooide tijd stilistisch ongelukkig te vinden, dan passieven in de onvoltooide tijd. Het door Overduin opgevoerde voorbeeld (5) staat geheel in de onvoltooide tijd, en dat is kenmerkend. Het lijdende van formele ambtelijke taal moet vooral gewraakt worden in de onvoltooide tijd, maar veel minder vaak in de voltooide. Beschouw bijvoorbeeld de fragmenten (10) en (11), beide afkomstig uit ambtelijk-politieke stukken (de lijdende vormen zijn geursiveerd):

- (10) Een belangrijke aanzet daartoe *is gegeven* in de interimnota Inkomensbeleid. Daarbij *is* tevens een wettelijke regeling inzake de vermogensaanwasdeling *aangekondigd*.
Op het gebied van de kwaliteit van de arbeidsomstandigheden *is* eveneens nieuw beleid *ontwikkeld*, met name op het gebied van wetgeving (arbeidswet, veiligheidswet), gericht op verbetering van veiligheid en gezondheid van werknemers in hun werkomgeving. Dit aspect zal in de komende jaren bijzondere aandacht van de ondernemingen en van de overheid vragen.
- (11) De financiering van de nieuwe activiteiten zal moeten geschieden uit de R-en-D-begroting van het tot energiefonds om te vormen SNR-fonds. Voor wat betreft de personeelsbezetting merk ik op dat de aangegeven mankracht niet geheel binnen de huidige formatie *gevonden zal kunnen worden*. Er *wordt van uitgegaan*, dat in 1976 door het RCN 13 manjaren kunnen *worden*

vrijgemaakt door temporiseren of stopzetten van projecten waarop geen verplichtingen rusten. De resterende vacatures betreffen 3 academici, met disciplines die niet binnen het RCN kunnen *worden gevonden* i.c. economie, bedrijfskunde en geautomatiseerde documentatie.

De lijdende zinnen in (10) geven eigenlijk geen aanleiding tot kritiek, en dat is vaak zo met voltooide lijdende zinnen. Vragen we ons af wat voor alternatieve formuleringen hier eventueel óók adequaat zouden zijn, dan komen we bijvoorbeeld voor de eerste zin uit op iets als: 'Een belangrijke aanzet *is te vinden* in ...', en dat verschilt stilistisch maar weinig van het origineel.

Dit ligt echter anders in (11). Ook dit fragment bevat typisch formele ambtenarentaal, o.a. door de lijdende vormen, in de onvoltooide tijd. Hier kan een herziening wel degelijk bijdragen tot de duidelijkheid en de leesbaarheid van de tekst, bv. als volgt:

- (12) De financiering van de nieuwe activiteiten zal moeten plaatsvinden binnen het kader van de R-en-D-begroting van het tot energiefonds om te vormen SNR-fonds. Dit zal bepaalde gevolgen hebben voor de personeelsbezetting, want de voor de nieuwe activiteiten benodigde deskundigheid kan niet volledig *gevonden worden* binnen de huidige formatie. Ik ga er van uit dat het RCN 13 manjaren kan vrijmaken door bepaalde projecten te temporiseren of stop te zetten, waarop geen verplichtingen rusten. Dan zullen er nog voor 3 functies vacatures restereren, nl. voor academische disciplines die thans niet binnen het RCN *vertegenwoordigd zijn*: economie, bedrijfskunde en geautomatiseerde documentatie.

Een geval van onduidelijkheid van de handelende persoon is opgelost (*Er wordt van uitgegaan* ⇒ *Ik ga ervan uit*), en twee overbodige passieven zijn verwijderd (*dat door het RCN 13 manjaren kunnen worden vrijgemaakt* ⇒ *dat het RCN 13 manjaren kan vrijmaken*; *die niet binnen het RCN kunnen worden gevonden* ⇒ *die niet binnen het RCN vertegenwoordigd zijn*).⁴

Het probleem met de karakterisering van het passief in termen van 'nadruk' en dergelijke is natuurlijk dat deze verschillen daarmee niet echt goed zijn uit te leggen, waarmee ze een bron van misverstand dreigen te vormen.

3. Het statische van lijdende zinnen

Ik wil nu de aandacht vestigen op een aspect in de interpretatie van lijdende zinnen dat volgens mij cruciaal is voor een meer adequate visie op het passief, d.w.z. meer adequaat voor het genoemde praktische perspectief. Het belangrijkste is het statische karakter dat een lijdende zin in zijn geheel heeft, een betekenisaspect dat zo'n zin gemeen heeft met bepaalde andere zinnen, en wel zinnen die juist *niet* de bedrijvende pendanten zijn. Om dit uit te leggen wil ik gebruik maken van enkele ideeën van Daalder en van Onrust, over syntactische

structuur als — globaal gezegd — de opbouw van de manier waarop je je de betekenis van een zin voor kunt stellen (vgl. Daalder 1989, Onrust 1988). We kunnen dit idee concreet maken op een manier die ook direct relevant is voor een goed begrip van het passief. Beschouw het volgende tekstje:

- (13) Maarten schrijft. Hij tekent de grote en de kleine letters zorgvuldig op het papier, aan elkaar vast, en zet na elk woord voorzichtig de nodige punten op de i's en j's. De brief is voor de meester van zijn vorige klas; alleen die wetenschap kluistert hem aan zijn stoel ...

Dit tekstje bevat relatief veel prototypische transitieve zinnen. We kunnen ons nu de betekenis van die zinnen voorstellen zoals aangeduid in (14) t/m (16).

- (14) — Hij → tekent → de letters → op het papier.
 (15) — Hij → zet → de nodige punten → op de i's en de j's.
 (16) — Die wetenschap → kluistert → hem → aan zijn stoel.

Het element waarmee de zin begint, bv. *Hij*, wordt direct nader bepaald door de persoonsvorm, dus bv. als 'tekenende'; de betekenis van 'Hij tekent' wordt weer direct nader bepaald met het lijdend voorwerp *de letters*; en dan wordt de betekenis van 'Hij tekent de letters' weer nader bepaald met de bepaling *op het papier*. De betekenis van zo'n zin houdt dus in dat er sprake is van een reeks van stappen waarin de elementen van de zin het geheel van het voorafgegangene stuk zin nader toespitsen; naar het eind toe wordt de zinsbetekenis geleidelijk aan steeds specifieker.⁵

De interpretatie van passieve zinnen zit niet zo in elkaar. In zulke zinnen voegen de elementen niet stuk voor stuk steeds specifiekere informatie toe aan het voorafgegangene stuk. Beschouw bijvoorbeeld de lijdende zinnen in (17) t/m (20).

- (17) — Hij → werd door die wetenschap aan zijn stoel gekluisterd
 (18) — Het nummer van maart → wordt deze week gedrukt
 (19) — De cijfers → zijn voornamelijk gebaseerd op meetgegevens van de centrale in Dodewaard
 (20) — Deze eisen → zijn met ingang van heden afgeschaft

De interpretatie van deze passieve zinnen zit niet zo in elkaar dat het eerste element, bv. *Hij*, gespecificeerd wordt als 'wordende', en dat het geheel 'Hij wordt' dan weer nader bepaald wordt met *door die wetenschap*, enzovoorts. We moeten ons deze betekenis, zoals aangegeven door middel van de pijltjes, anders opgebouwd voorstellen. Eerst voegen we de elementen vanaf de persoonsvorm tot en met (in ieder geval) het voltooid deelwoord bij elkaar, en dat geheel is pas te beschouwen als een specificatie van het eerste element. Daarmee kennen we passieve zinnen dus een in essentie tweeledige interpretatie toe. Een dergelijke tweeledige interpretatie komt neer op het toekennen⁶ van een betekenis-complex aan het eerste element — voor de *Hij* geldt: 'werd door die wetenschap aan zijn stoel gekluisterd', voor *Deze eisen*: 'zijn met ingang van heden afgeschaft',

enzovoorts. Een dergelijke toekenning levert altijd een min of meer statisch beeld op: er is sprake van een soort karakteriserende, commentariërende inhoud, niet van een dynamische ontwikkeling van een gebeuren, zoals in de prototypische transitieve zinnen.

Passieve zinnen hebben dit tweeledige, min of meer statische karakter gemeen met andere soorten formuleringen. Onrust (1988) houdt zich bv. bezig met vooropplaatsingen; voorbeelden zijn (21) t/m (23).

- (21) — Met een dergelijke maatregel → zet de minister een eerste stap op een gevaarlijke weg
- (22) — Een → hoorde ik naar beneden lopen, de anderen bleven staan praten [W.F. Hermans, *Het behouden huis* (1951), p. 32].
- (23) — De klerenkasten → heb ik helemaal uitgepakt. Zijde, fluweel en bont → wierp ik op een hoop. [...] Vijfentwintig paar schoenen → bekeek ik aandachtig, een voor een [Hermans 1951, p. 41].

Ook in deze zinnen is telkens sprake van een tweeledige structuur, en Onrust betoogt dan ook dat hier telkens sprake is van een min of meer statische voorstelling. Zin (21), bijvoorbeeld, bevat wel een beschrijving van een activiteit van de minister, maar gebruikt die (ook) nadrukkelijk om de bedoelde maatregel te karakteriseren (als 'eerste stap op een gevaarlijke weg'). Zulke zinnen met 'vooropplaatsingen' zijn dan ook goed op hun plaats in contexten waar het niet (alleen) om voortgang, ontwikkeling van gebeurtenissen gaat, maar (ook) om het kenschetsen van situaties. Zo staat de ontwikkeling van de gebeurtenissen in de onmiddellijke context van (22) even stil: *[Ik] ging de slaapkamer binnen. Een hoorde ik naar beneden lopen, de anderen bleven staan praten. Zij kwamen de eerste uren niet tot rust. Zij sjouwden met kisten op de trappen. Auto's reden af en aan.* De tweeledige zin (22) staat dus aan het begin van een korte passage waarin vooral een situatie wordt geschetst: de toestand terwijl de ik-figuur in de slaapkamer verblijft. Bijzonder illustratief is ook de context van de drie kort na elkaar voorkomende vooropplaatsingen in (23): deze zinnen noemen geen eenmalige gebeurtenissen, maar onderdelen van een gedurende vele dagen terugkerend ritueel; dit is wat er allemaal in één alinea staat (p. 40/41):

[...] Toen ik er nog wat langer had gewoond, verliet ik het huis bijna niet meer [...] Ik had behoefte aan geen enkele bezigheid. Meestal was ik op de slaapkamer, [...] Elke dag bleef ik in het bad liggen, [...] Dan liep ik op en neer, voorwerpen betastend, zonder ze te onderzoeken. Op medicijnflesjes en poederdoosjes, op zakdoeken en aan de randen van lakens waren namen geschreven die ik niet probeerde uit te spreken. De klerenkasten heb ik helemaal uitgepakt. [...] Zijde, fluweel en bont wierp ik op een hoop. [...] Vijfentwintig paar schoenen bekeek ik aandachtig, een voor een. Want schoenen zijn het enige dat iets van een mens bewaart als hij afwezig is. [...]

De volledige alinea dient ter karakterisering van de situatie in de tijd dat de ik-figuur het huis voor zich alleen heeft. Uiteraard bevatten de zinnen in (23)

beschrijvingen van handelingen, maar die dienen er niet zozeer toe de gebeurtenissen van het verhaal vooruit te helpen, als wel om elementen van een enige (onbepaalde) tijd vóórtdurende toestand te kenschetsen.

Ook passieve zinnen, als zinnen met tweeledige, toekennende interpretatiestructuren, bevatten wel vaak beschrijvingen van handelingen, maar in hun geheel dienen ze toch vooral ter kenschetsing van een situatie, en niet om zonder meer gebeurtenissen te laten gebeuren —zoals de typische transitieve zinnen in (13) doen. Dat wil niet zeggen dat er geen verschil zou zijn tussen de functie van het passief en die van bijvoorbeeld vooropplaatsingen. Het is echter nuttig dit punt van overeenkomst te onderkennen, omdat het begrijpelijk maakt waarom omzetting van lijdende zinnen in hun bedrijvende pendanten stilistisch lang niet altijd een verbetering inhoudt en nogal eens op verzet van studenten en cursisten stuit: het statisch karakter gaat dan teveel verloren. De vraag rijst dan wel: wat voor andere uitdrukkingsmiddelen, waarvoor dit bezwaar niet geldt, kunnen we hun dan ter overweging aanbieden? Taalkundig komt dat neer op de vraag: met welke andere soorten zinnen delen passieve het statisch karakter nog meer?

4. Andere soorten statische uitdrukkingen

Nog een ander soort van tweeledige zinnen (naast die met vooropplaatsingen) zijn die waarin de traditionele ontleding een samengesteld gezegde aanwijst: zinnen met hulp- en/of koppelwerkwoorden; vgl. (24) t/m (26):

- (24) — Hij → zal twee artikelen schrijven
- (25) — Die wetenschap → blijkt al oud te zijn
- (26) — De dollar → is nu erg goedkoop

Telkens is in deze zinnen de persoonsvorm zelf niet op te vatten als een rechtstreekse bepaling van het subject, maar slechts in combinatie met de rest van de zin; en dit gaat ermee gepaard dat deze zinnen niet zonder meer gebeurtenissen laten gebeuren, maar predikaten toekennen aan hun subjecten.

Iets dergelijks geldt ook voor de voltooide tijd. Die vestigt immers de aandacht op het resultaat van een gebeuren of proces, dus niet op het verloop van het gebeuren als zodanig: ook zinnen in de voltooide tijd hebben een tweeledige interpretatiestructuur, een min of meer statische inhoud:

- (27) — Hij → heeft vorig jaar twee artikelen geschreven
- (28) — Jan → is er met een grote boog omheen gelopen

Met dit laatste punt beschikken we over een middel om één van de in het begin opgeworpen problemen rechtstreeks op te lossen: dat van het verschil in effect tussen de lijdende vorm in de voltooide en in de onvoltooide tijden. Omdat zinnen in de voltooide tijd altijd een tweeledige structuur, een zeker statisch karakter hebben, is het stilistisch effect van de lijdende vorm in de voltooide tijd altijd

minder pregnant dan in de onvoltooide tijd. Er zijn ook in de voltooide tijd wel verschillen, en die zijn soms stilistisch belangrijk, maar het gaat *niet* om een verschil van statisch karakter.⁷ In de *onvoltooide* tijd brengt het specifieke karakter van de lijdende vorm altijd de suggestie met zich mee dat de handelende persoon a.h.w. verdrongen is van het eerste plan van de voorstelling, maar in de voltooide tijd is dat lang niet altijd het geval.

Hiermee hangt rechtstreeks samen dat leerlingen, studenten tot en met taalkundigen⁸ in de praktijk lang niet altijd zeker blijken te zijn van de benoeming van een combinatie '*zijn*' + *voltooid deelwoord* als lijdende vorm of als naamwoordelijk gezegde. Beschouw bv. de volgende zinnen:

- (29) Het puin *was geruimd* en in de fundamenteen tekende zich het plan van de verdwenen woning af.
 (30) Het huis *was* op 16 april 1941 door een bom *getroffen*, maar sindsdien weer redelijk *opgeknapt*, al zag het er nog wat sjofel uit.
 (31) Haar hoed *was* met glanzend lint onder de kin *vastgeknoopt*.
 (32) Het boek *is* dus niet *bedoeld* als naslagwerk.
 (33) Het beeld *was* uit fokus, *verschoven*, *achterhaald*.

In deze zinnen gaat het eigenlijk meer om een karakterisering (van het subject) dan om het beeld van een handeling-in-bijzonder-perspectief. Bij zoiets als (31) is er geen enkele reden om je te realiseren dat er een uitvoerder was van de handeling 'vastknopen', anders dan in 'Haar hoed werd met glanzend lint onder haar kin vastgeknoopt'. Je zou dit kunnen zeggen: zowel in

..... werd vastgeknoopt

als in

..... was vastgeknoopt

kun je geen handelende persoon rechtstreeks verbinden met de interpretatie van het gezegde,⁹ maar in het onvoltooide geval is dat meer bijzonder dan in het voltooide, dat tóch al een resultaat-situatie voorstelt; het onvoltooide geval suggereert altijd min of meer nadrukkelijk dat er wel een handelende instantie is, zij het niet direct verbonden met de interpretatie van het gezegde, maar het voltooide geval *hoeft* zo'n suggestie helemaal niet op te roepen.

Doordat we nu het statische karakter van lijdende zinnen zo nadrukkelijk naar voren hebben gehaald, kunnen we beter laten zien waarin zowel verschillen als overeenkomsten met andere soorten formuleringen bestaan, beter dan wanneer we alleen maar letten op het verschil met de directe bedrijvende pendanten van passieve zinnen. De keuze voor het passief is nl. vaak volkomen terecht, bijvoorbeeld in ambtelijke teksten, voorzover het gaat om het statische karakter; wat in sommige gevallen verandering behoeft is de keuze voor het middel passief waar dat zo *uitdrukkelijk* een handelende persoon 'naar het tweede plan' laat verhuizen,¹⁰

een suggestie die zich vooral in *onvoltooide* zinnen vaak sterk doet voelen.

We kunnen nu ook op goede gronden de studenten en cursisten gelijk geven die protesteren tegen rechtstreekse omzettingen van hun lijdende zinnen in de bedrijvende pendanten; daarmee komen de handelende personen namelijk prominenter in hun artikelen (rapporten, etc.) terecht dan past bij het zakelijke karakter daarvan, en/of krijgt de tekst een meer dynamisch karakter dan adequaat is. Men herinnere zich de door Overduin voorgestelde herschrijving (6) van de lelijke tekst (5):

- (5) Wanneer het voertuig wordt bestuurd door een minderjarige, wordt door de verzekeringsmaatschappij verplicht gesteld dat de polis wordt ondertekend door de ouder of toezienend voogd, waarbij aangenomen wordt dat de richtlijnen van formulier 3 onverkort nageleefd worden.
- (6) Wanneer een minderjarige het voertuig bestuurt moet de ouder of toezienend voogd de polis ondertekenen. De verzekeringsmaatschappij verplicht hiertoe. Verder neemt de verzekeringsmaatschappij aan dat men de richtlijnen van formulier 3 onverkort naleeft.

De schrijver van zo'n tekst is wel degelijk gebaat bij het advies (ook) andere formuleringen te gebruiken dan het passief, maar die dienen wel het statische, commentariërende karakter van de tekst te handhaven. Zo zou (34) m.i. een goed alternatief zijn:

- (34) Als de bestuurder van het voertuig minderjarig is, moet de polis ondertekend worden door één van de ouders of de toezienend voogd; in een dergelijk geval zijn de richtlijnen van formulier 3 onverkort van toepassing.

Deze tekst bevat tot twee keer toe een naamwoordelijk gezegde (een bij uitstek statische uitdrukkingwijze); in het eerste geval kan daardoor de cruciale eigenschap van minderjarigheid in z'n eentje predikaatsnomen zijn en achteraan in zijn eigen deelzin staan; dat de verzekeringsmaatschappij dingen doet als 'verplichten' en iets 'aannemen' kan eigenlijk net zo goed (dus beter) wegblijven (gegeven de aard van de tekst en de context), waarmee ook de thematische continuïteit van het fragment geen probleem meer is. Het geval van passief dat gehandhaafd is, tenslotte, maakt het mogelijk de handelende persoon achteraan in de zin te plaatsen, hetgeen in dit geval nuttig is, juist gezien het belang (de 'nieuwsaarde') van de handelende persoon.¹¹

5. Conclusie

Een meer veelzijdige aandacht voor de aard van het verschijnsel passief in de grammatica blijkt nuttig te zijn voor stilistische doeleinden, bijvoorbeeld in het kader van schrijfonderwijs. In het bijzonder blijkt het van belang de overeenkomst te zien tussen het passief en andere statische wijzen van uitdrukken, d.w.z. zinnen

die niet zonder meer een gebeuren laten plaatsvinden, maar zo geïnterpreteerd worden dat ze een betekenis-complex toekennen aan het zinsdeel aan het begin.

Omgekeerd blijkt deze praktische oriëntatie nuttig te zijn voor de taalkunde: bepaalde taalkundige begrippen (hier bijvoorbeeld het idee van interpretatiestructuur) kunnen mede empirisch gerechtvaardigd worden door de bijdrage die ze kunnen leveren aan de oplossing van taalkundig gezien 'externe' problemen.

Arie Verhagen, VU - Vakgroep Taalkunde

NOTEN

- * Het onderzoek waarvan dit artikel verslag doet is verricht in het kader van het voorwaardelijk gefinancierde onderzoekprogramma 'Functioneel taalonderzoek grammatica en pragmatiek', VUA, LETT/88-10
- 1 Zo wordt de taalkunde dus aangewend ten dienste van het onderwijs, d w z een bepaalde taalpraktijk. Omgekeerd biedt dus, zoals in de inleiding betoogd, het succes van zo'n taalpraktijk een krachtige mogelijkheid tot empirische rechtvaardiging voor de taalkunde — dan wordt die praktijk dus aangewend ten dienste van de taalkunde. Vanuit de taalkunde gezien is vooral het *feit* van een dergelijke praktijk van belang, met zozeer de specifieke invulling in de vorm van onderwijs, ook andere soorten specifieke doelen (bv vertalen, tekstverklaring, explicaties in een woordenboek) kunnen heel goed een onderdeel vormen van een geheel van taalpraktijken waar de taalkunde zich op richt.
 - 2 Kirsner bedoelt met 'passief-morfologie' een vorm van *worden* plus een voltooid deelwoord (p. 5). Dat lijkt te impliceren dat een vorm van *zijn* plus voltooid deelwoord (van een met *hebben* vervoegd werkwoord), m a w het passief in de voltooide tijd, iets anders is dan het passief in de onvoltooide tijd, en daarmee niet binnen het bereik van Kirsners analyse valt. Zoals we verderop zullen zien is die uitsluiting misschien wel verdedigbaar, maar opgemerkt dient te worden dat Kirsner zich hier niet expliciet over uitlaat.
 - 3 Evenals bij woordvolgorde ben ik er dus bij de lijdende vorm een voorstander van de notie 'aandacht' uit de taalkundige analyse te verwijderen, vgl. Verhagen 1987.
 - 4 Merk op dat dit laatste geval in formele zin een lijdende vorm in de voltooide tijd genoemd zou kunnen worden, maar dat het in ieder geval een minder 'passief' beeld oproept dan de onvoltooide tijd. Ik kom daar straks nog op terug.
 - 5 Deze wijze van structureren van een zinsbetekenis (in 'stappen') is verwant aan de visie op syntaxis van Uhlenbeck (1962).
 - 6 Deze term wordt in verband met andere tweeledige interpretatiestructuren voorgesteld in Onrust 1988.
 - 7 In de taalkundige literatuur wordt een enkele keer gewag gemaakt van een overeenkomst tussen passief en perfectum qua statisch karakter. Beedham (1982, p. 91) wijst erop, in het kader van zijn betoog dat het passief een specifiek *aspect* is (in ieder geval in het Engels, het Duits en het Russisch) dat zowel het passief als het perfectum een 'state' noemen die resulteert uit een 'event'. Comrie (1981) betoogt dat perfectum en passief in verschillende talen vormelijke correlaties vertonen, volgens hem (enigszins vereenvoudigd weergegeven) doordat in beide gevallen de aandacht uitgaat naar een toestand die ergens anders het resultaat van is, en vaak die resultaat-toestand eerder vast te stellen is aan het object van een handeling dan aan de handelende persoon.
 - 8 Getuige bijvoorbeeld de discussie over koppelwerkwoord/hulpwerkwoord en naamwoordelijk/werkwoordelijk gezegde in de artikelen over die onderwerpen in de verzamelbundel van Hoogteyling (1968), vooral in die gevallen waarin de volgorde geen uitsluiting geeft (voor velen — maar weer niet voor bv Paardekooper — is in de bijzin de zgn rode volgorde, *dat de vijand is verslagen*, nl ondubbelzinnig werkwoordelijk, i c passief).
 - 9 Dit is het bijzondere van het passief, het opzicht waarin het anders is dan andere soorten statische

uitdrukkingswijzen Deze gedachte is op zichzelf dus niet in strijd met wat in traditionele analyses de essentie van het passief is, maar hier wordt haar plaats *met in oppositie* tot de bedrijvende pendant bepaald

- 10 Voor alle duidelijkheid zij vermeld dat dit uiteraard niet de enige bron is van problematisch gebruik van de lijdende vorm Een in formele teksten tamelijk frequent euvel is onduidelijkheid over verantwoordelijke instanties en personen, nl daar waar de handelende persoon in een lijdende zin niet genoemd wordt of op een weinig opvallende plaats staat, een voorbeeld daarvan is te vinden in de aangehaalde tekst (11) Hier gaat het mij echter niet om dit soort gevallen
- 11 Het is opmerkelijk dat deze nuttige gebruiksmogelijkheid van het passief niet figureert in het lijstje adviezen van Overduin (p 184), terwijl het wel met zoveel woorden vermeld wordt door de ANS (p 1056) Ook Renkema (1989) vermeldt dit gebruik niet

BIBLIOGRAFIE

- ANS, *Algemene Nederlandse Spraakkunst* Onder redactie van G Geerts, W Haesereyn, J de Rooij, M C van den Toorn Groningen/Leuven, 1984
- Beedham, Chr *The Passive Aspect in English, German and Russian* Tübingen, 1982
- Comrie, B 'Aspect and voice some reflections on perfect and passive' In Ph Tedechi & A Zaenen (eds), *Syntax and Semantics 14 Tense and Aspect* New York, 1981
- Daalder, S 'Continuative relative clauses' In Norbert Reiter (ed), *Sprechen und Horen Akten des 23 Linguistischen Kolloquiums*, Tübingen, 1989, pp 195 207
- Hoogteyling, J (red) *Taalkunde in artikelen* Groningen, 1968
- Kirsner, R S 'De "onechte" lijdende vorm' In *Spektator* 6, 1976, pp 1-18
- Onrust, M G 'Eindverslag ZWO-project 300-163-017' (ongepubliceerd), 1988
- Overduin, B *Rapporteren* z p (Aula 133), 1986
- Renkema, J *Schryfwijzer* 's-Gravenhage, 1979
- Id, *Schryfwijzer* 's Gravenhage, 1989
- Uhlenbeck, E M 'De beginselen van het syntactisch onderzoek' In *Taalonderzoek in onze tijd* Den Haag, 1962, pp 18-37
- Verhagen, A 'On certain functional approaches to word order' In F Beukema & P Coopmans (eds), *Linguistics in the Netherlands 1987* Dordrecht Foris, 1987, pp 215 222